

Urmia University

The Jangal and Bolshevik break: The conflict of ideology and pragmatism (1917-1921)

Kambiz Kalantari ¹, Javad Sakha ^{2*}, Rafat Khajehyar ³ and Masood Mohammadi ⁴

1- Department of History, AB.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran- 6159716964@iua.ac.ir

2- Department of History, AB.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran (Corresponding author)- 0385099258@iua.ac.ir

3- Department of History, AB.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran- 4322741355@iua.ac.ir

4- Department of History, Farhangian University, Qazvin, Iran- 4410236751@cfu.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2025/07/14

Accepted:

2025/10/21

pp:

68- 81

Keywords:

Mirza Kuchak Khan
Jangali;
Jangal Movement;
Bolsheviks;
Iran-Russia Relations;
October Revolution of
1917.

ABSTRACT

The Jangal (Jungle) Movement, led by Mirza Kuchak Khan, was formed with the ideal of establishing an "Islamic Democratic Republic" based on a combination of Iranian nationalism and Islamic values. Under pressure from the Qajar, Pahlavi, and British forces, the movement approached the Bolsheviks for survival. The occupation of Anzali by Soviet forces in Ordibehesht 1299 (May 1920) was the beginning of forced cooperation. In the initial negotiations, Mirza Kuchak Khan emphasized maintaining the independence of the movement and refused to fully accept communism. The formation of the Communist Party of Iran and its anti-religious policies deepened the rift with the movement. The Baku Congress in September 1920 showed that the Soviets were seeking to use the movements as a tool to advance their goals. The change in Soviet policy in 1921 and the priority of geopolitical interests over revolutionary ideology were considered a turning point. The signing of the 1921 Iran-Soviet agreement meant the cessation of support for the Gilan Republic. The exile of Ehsanollah Khan and the surrender of Khalo Ghorban dealt the final blow to the movement. The death of Mirza Kuchak Khan in the snows of Gilan (December 1921) was the tragic end of this movement. The defeat of the Jangal Movement showed that imported revolutions were incompatible with the cultural fabric of Iran. The Soviets learned that in order to influence Iran, they had to exploit national sentiments. This event became a prelude to subsequent Soviet interventions in Azerbaijan and Kurdistan. Moscow's transition from idealism to realism sacrificed the Jangal Movement. The final collapse was the result of the conflict between communist ideology and the indigenous anti-colonial discourse. The Gilan experience proved that traditional Iranian society resisted communist principles. This defeat showed that temporary alliances with foreign powers undermined the popular foundations of the movement. Ultimately, the developments in Gilan showed that "geopolitical realities" outweighed Soviet "revolutionary ideals."

Citation: Kalantari, K., Sakha, J., Khajehyar, R., & Mohammadi, M. (2025). The Jangal and Bolshevik break: The conflict of ideology and pragmatism (1917-1921). *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(2), 68-81.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56350.1042>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.5.5>

^{1*} **Corresponding author:** Javad Sakha, **Email:** 0385099258@iua.ac.ir, **Tell:** +989126176374

Extended Abstract

Introduction

Mirza Kuchak Khan, the leader of the Jangal (Jungle) movement, pursued an ideology that combined Iranian nationalism and Islamic values, which could be called a kind of “democratic Islamic republic.” The movement was formed with anti-colonial goals and opposition to Western modernity, but it faced numerous strategic challenges from the very beginning. Continuous clashes with Qajar and Pahlavi government forces, as well as confrontation with the British army, depleted the movement’s resources and placed it in a position of weakness.

This structural weakness led some of the Jangal leaders to seek foreign support, especially from the Russian Bolsheviks. With the occupation of Anzali in 1929, two opposing forces came together: religious nationalists led by Mirza and communist revolutionaries. This temporary alliance, formed out of necessity, created deep ideological contradictions between Mirza’s Islamic-patriotic discourse and the communist slogans of the Bolsheviks, ultimately weakening the movement’s popular base.

The present study addresses three fundamental questions: first, did the Bolsheviks intend to use the forest as a tool to infiltrate the Persian Gulf from the beginning? Second, how Mirza’s Islamic-patriotic discourse conflicted with communist slogans, and third, the role of British covert diplomacy in changing Moscow’s stance against the foresters. Meanwhile, the Russian October Revolution, despite creating hope among some Iranians, encountered resistance from domestic opponents and Britain’s efforts to maintain its influence, paving the way for the unstable coexistence of the foresters and the Bolsheviks.

Material & Methods

Drawing on a combination of primary and secondary sources, this study analyzes the turbulent relations between the leadership of the Jangal movement and Soviet representatives. The main research method used is historical-critical analysis, which focuses on published documents (including documents from Russian archives that have been mentioned), to examine the whys and hows of the developments.

Results and discussion

The main discussion focuses on the confrontation between two political projects: Mirza’s indigenous and Islamic-nationalist project and the Bolsheviks’ international and communist project. Key findings show that the initial alliance was a forced and temporary coalition that lasted only as long as common interests (confronting Britain) outweighed differences.

Mirza Kuchak Khan clearly resisted the full embrace of communism; His insistence on the formation of an “Islamic Democratic Republic” showed that he was not willing to sacrifice his religious and indigenous principles for Moscow’s revolutionary goals. The formation of the Communist Party of Iran, which operated through the Comintern, with its anti-religious and anti-traditional policies, immediately created a deep rift between the social body of the foresters (mainly farmers and smallholders) and Moscow’s supporters. This social rift eroded the coalition from within. The Baku Congress (September 1920) was a turning point in which the Soviets publicly demonstrated that local movements were merely instruments for advancing the Soviets’ broader strategic goals, which now included expansion towards the Persian Gulf. This approach was in clear contradiction to the purely revolutionary ideals of the Bolsheviks. The culmination of this realism was the signing of the 1921 Iran-Soviet agreement. This agreement effectively meant the end of Soviet military and political support for the Gilan Soviet Republic, as Moscow preferred to establish formal relations with the central Iranian government (which was gaining power under Reza Shah) to avoid complete isolation in the region. The withdrawal of the Red Army and the subsequent pressures paved the way for the military collapse of the

republic. These developments, including the forced exile of Ehsanollah Khan and the surrender of Khalo Ghorban, demonstrated that the Bolsheviks were willing to sacrifice their revolutionary allies to protect geopolitical interests. According to confidential reports from the Russian archives, the defeat of the Forest Movement taught the Bolsheviks three key lessons: 1) the withdrawal of the Red Army made the movement vulnerable to government forces; 2) the movement's heterogeneous social composition prevented it from fully embracing communist goals; and 3) the structural weakness of the Communist Party of Iran in attracting the urban working class hastened its defeat. Most importantly, Moscow realized that to successfully influence Iran, it had to appeal to "Iranian national sentiment," since the people would cooperate only if they saw it as a guarantee of independence from foreign occupation, not the spread of global communism.

Conclusion

The experience of the Gilan Republic and the ultimate defeat of the Jungle Movement proved that the initial policies of the Bolsheviks, based on the mere spread of communist ideology, failed due to their incompatibility with the social and cultural realities of Iran. This failure forced Moscow to fundamentally reconsider its means of influence; they moved from mere propaganda efforts to direct military (and then diplomatic) intervention.

The internal contradiction between Mirza Kuchak Khan's Islamic-patriotic discourse and the communist principles of the Bolsheviks was the main factor in the break. The failure of the Bolshevik coup against Mirza was a turning point in Moscow's understanding of the limitations of mere cooperation with national forces. Hence, Soviet strategy shifted towards prioritizing economic interests and engaging with powerful central governments (such as the nascent government of Reza Shah). The signing of the 1921 treaty symbolized a complete transition from revolutionary idealism to political realism; a transition in which the Jangal Movement, as a temporary ally, was sacrificed in the larger geopolitical equations.

Ultimately, the developments in Gilan demonstrated that Soviet foreign policy, despite its anti-colonial rhetoric, was rapidly reproducing the imperialist patterns of the Tsarist era. The focus on economic interests, the flexibility towards great powers, and the readiness to sacrifice local allies all demonstrated that "geopolitical realities" trumped Soviet "revolutionary ideals," paving the way for subsequent Soviet interventions in Azerbaijan and Kurdistan in contemporary Iranian history.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

گسست جنگل و بلشویک‌ها: تقابل ایدئولوژی و عمل‌گرایی (۱۹۲۱-۱۹۱۷)

کامبیز کلانتری^۱، جواد سخا^{۲*}، رفعت خواجه یار^۳ و مسعود محمدی^۴

۱- گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران - 6159716964@iua.ac.ir

۲- گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران (نویسنده مسئول) - 0385099258@iua.ac.ir

۳- گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران - 4322741355@iua.ac.ir

۴- گروه تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، قزوین، ایران - 4410236751@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	جنبش جنگل به رهبری میرزا کوچک خان با آرمان تشکیل "جمهوری اسلامی دموکراتیک" مبتنی بر تلفیق ملی‌گرایی ایرانی و ارزش‌های اسلامی شکل گرفت. این جنبش تحت فشار نیروهای قاجار، پهلوی و بریتانیا برای بقا به بلشویک‌ها نزدیک شد. اشغال انزلی توسط نیروهای شوروی در اردیبهشت ۱۲۹۹ آغازگر همکاری اجباری بود. میرزا کوچک خان در مذاکرات اولیه بر حفظ استقلال جنبش تأکید داشت و حاضر به پذیرش کامل کمونیسم نشد. تشکیل حزب کمونیست ایران و سیاست‌های ضد مذهبی آن، شکاف با جنبش را عمیق‌تر کرد. کنگره باکو در سپتامبر ۱۹۲۰ نشان داد شوروی به دنبال استفاده ابزاری از جنبش‌ها برای پیشبرد اهداف خود است. تغییر سیاست شوروی در ۱۹۲۱ و اولویت منافع ژئوپلیتیک بر ایدئولوژی انقلابی، نقطه عطف محسوب می‌شود. امضای قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی به معنای قطع حمایت از جمهوری گیلان بود. تبعید احسان‌الله خان و تسلیم خالو قربان، ضربه نهایی به جنبش وارد آورد. مرگ میرزا کوچک خان در برف‌های گیلان (آذر ۱۳۰۰) پایان تراژیک این جنبش بود. شکست جنبش جنگل نشان داد انقلاب‌های وارداتی با بافت فرهنگی ایران ناسازگارند. شوروی از این تجربه دریافت برای نفوذ در ایران باید از احساسات ملی بهره‌برداری کند. این واقعه مقدمه‌ای برای مداخلات بعدی شوروی در آذربایجان و کردستان شد. گذار مسکو از آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی، جنبش جنگل را قربانی کرد. فروپاشی نهایی، نتیجه تعارض ایدئولوژی کمونیستی با گفتمان بومی ضد استعماری بود. تجربه گیلان ثابت کرد جامعه سنتی ایران در برابر اصول کمونیستی مقاومت می‌کند. این شکست نشان داد اتحاد‌های موقت با قدرت‌های خارجی پایه‌های مردمی جنبش را تضعیف می‌کند. در نهایت، تحولات گیلان نشان داد که "واقعیت‌های ژئوپلیتیک" بر "آرمان‌های انقلابی" شوروی پیشی گرفت.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹	
صص: ۶۸-۸۱	
واژگان کلیدی: میرزا کوچک خان جنگلی، نهضت جنگل، بلشویک‌ها، روابط ایران و روسیه، انقلاب اکتبر ۱۹۱۷.	
استناد: کلانتری، کامبیز؛ سخا، جواد؛ خواجه یار، رفعت؛ و محمدی، مسعود. (۱۴۰۴). گسست جنگل و بلشویک‌ها: تقابل ایدئولوژی و عمل‌گرایی (۱۹۲۱-۱۹۱۷). <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i> ، ۲(۲)، ۶۸-۸۱.	

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56350.1042>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.2.5.5>

مقدمه

میرزا کوچک خان، رهبر کاریزماتیک جنبش، اندیشه‌ای ترکیبی از ملی‌گرایی ایرانی و ارزش‌های اسلامی را تبلیغ می‌کرد. او نظامی سیاسی-اقتصادی را پیشنهاد می‌داد که می‌توان آن را «جمهوری اسلامی دموکراتیک» توصیف کرد. با این حال، جنبش جنگل به مرور با چالش‌های راهبردی روبه‌رو شد. درگیری‌های طولانی‌مدت با نیروهای دولتی قاجار و سپس پهلوی، همراه با مقابله نظامی با نیروهای بریتانیایی در شمال ایران، منابع جنبش را تحلیل برد. این ضعف‌ها موجب شد بخش‌هایی از جنبش برای بقا، به سوی جلب حمایت خارجی—از جمله بلشویک‌های روس—تمایل پیدا کنند، اما این اتحادهای موقت نه تنها تناقض‌های ایدئولوژیک را تشدید کرد، بلکه پایه‌های مردمی جنبش را نیز تضعیف نمود. افزون بر این، ظهور رضاخان (رضاشاه پهلوی) و تمرکزگرایی او، آخرین ضربات را به جنبش وارد آورد تا اینکه در اوایل دهه ۱۳۰۰ خورشیدی، این قیام به طور کامل فروپاشید.

انقلاب اکتبر روسیه، مهم‌ترین رویدادی بود که در اوایل قرن بیستم میلادی به وقوع پیوست. شعارهای انقلاب و برنامه‌های اعلام‌شده آن توسط رهبران انقلاب در دوران استعمار کشورهای استعمارگر به مردم بسیاری از کشورها نوید دوران جدید تاریخی را می‌داد کشور ایران همسایه جنوبی روسیه به چند دلیل از این انقلاب به شدت متأثر شده است. حال این سؤالات به وجود می‌آید که: ۱- آیا بلشویک‌ها از ابتدا قصد استفاده ابزاری از نهضت جنگل برای نفوذ به خلیج فارس را داشتند؟ ۲- چگونه گفتمان اسلامی-میهنی میرزا کوچک خان با شعارهای کمونیستی بلشویک‌ها در تعارض قرار گرفت؟ ۳- نقش دیپلماسی پنهان بریتانیا در تغییر مواضع مسکو علیه جنگلی‌ها تا چه اندازه حیاتی بود؟

نخست پیشینه استعماری و استثماری حکومت تزار در ایران و سقوط آن، مردم ایران را امیدوار به شرایط بهتری برای زندگی می‌نمود. دیگر اینکه از مدت‌ها پیش به دلیل شرایط اقتصادی ایران و برخی مسائل دیگر ایرانیان فراوانی به منطقه قفقاز مهاجرت کرده بودند. آنان ضمن حفظ روابط خود با ایران از نزدیک در جریان فعالیت‌های سیاسی و ایدئولوژیک نیروهای انقلابی که بعدها به قدرت رسیدند در آن ناحیه بودند و حتی بعضی از ایرانیان در آن حوادث نقش‌آفرینی نیز کردند. سوم رویداد مهم مشروطیت و حوادث بعدی آن ارتباط بین ایرانیان قفقاز و ایران را بسیار بیشتر کرده بود و سرانجام اینکه اندیشه سوسیالیسم و مارکسیسم مدتی بود در ایران موافقان و حامیانی یافته بود. در چنین شرایطی انقلاب بلشویکی روسیه به پیروزی رسید و نوعی بارقه امید در ذهن و اندیشه و زبان بسیاری از ایرانیان ایجاد کرد. هرچند مخالفانی نیز داشت که گسترش آن اندیشه‌ها و ایده‌ها و آرمان‌ها و شعارهای حکومت جدید را به شدت ضد ایران و ضد منافع خود می‌دانستند. از نظرگاه سیاست خارجی نیز امپراتوری بریتانیا می‌کوشید از وضعیت پیش‌آمده بیشترین منافع را برای خود رقم بزند و تا آنجا که امکان دارد مانع نفوذ و تأثیر و بازتاب این انقلاب در بین ایرانیان شود.

در این اوضاع و احوال انقلاب سوسیالیستی کمونیستی روسیه به شدت و سرعت در ایران بازتاب یافته و تأثیرگذار شد به‌ویژه با لغو برخی قراردادهای استعماری و استثماری که در دوران تزار بر ایران حاکم شده بود شرایط برای تأثیرگذاری بیشتر فراهم گشت. دولت بریتانیا کوشید با بهره‌مندی از خلاء روسیه با انعقاد قراردادی ایران را طور کامل در چهارچوب منافع سیاسی، نظامی و اقتصادی خود قرار دهد. از طرف دیگر برخی نیروهای سیاسی کوشیدند با بهره‌مندی از شعارهای حکومت جدید روسیه که اکنون شوروی نامیده می‌شد اندیشه و رفتارهای استقلال‌طلبانه بیشتری از خود بروز دهند. همچنین پاره‌ای از نیروهای سیاسی و فکری ضمن استقلال‌خواهی بنیاد اندیشه‌های خود را منطبق با بسیاری از شعارهای حکومت جدید قرار دادند.

حرکت‌های سیاسی نظامی چون جنبش خیابانی در تبریز و جنبش جنگل در ایران نیز در فرایند حیات خود پیوندهای بیشتر و مستحکم‌تری با همسایه شمالی خود یافتند که بدون تردید بر سرنوشت آنان تأثیر فراوانی گذاشت. البته دور از حقیقت نیست اگر کودتای ۳ اسفند ۱۲۹۹ ه.ش را نیز تا حدی بازتاب و انعکاسی از شرایط جدید روسیه در ایران بدانیم. با گذشت زمان و استقرار دولت جدید در شوروی و تثبیت قدرت و تبدیل شدن از یک انقلاب صرف به یک قدرت مستقر و پذیرش ناگزیر پاره‌ای از الزامات دولت بودن بازتاب و تأثیر انقلاب شوروی در ایران در اشکال اقتصادی، سیاسی و نظامی دچار برخی دگرگونی‌ها شد. از یک سو رابطه دو حکومت، یعنی ایران و روسیه با تمام الزامات و ملزومات دو حکومت مستقر ایجاد شد که منافع و مضار مشترک سیاسی، نظامی و اقتصادی داشتند. از طرف دیگر اندیشه‌های مارکسیستی، لنینیستی با توجه به کمونیسم بین‌الملل یا کمینترن در ایران

روی به گسترش نهاد و توانست به‌عنوان یک جریان فکری و ایدئولوژیک رشد و گسترش یابد که اوج آن در تاریخ معاصر ایران جریانی شد که به گروه پنجاه‌وسه نفر معروف شد. البته در کنار آن جریانی سیاسی نیز که ارتباط سیاسی پیچیده و پنهانی با دولت شوروی داشت در قالب حزب کمونیست در ایران کماکان به فعالیت خود ادامه می‌داد و با تمام مشکلاتی که برای آن ایجاد شده بود توانسته بود به حیات خود ادامه دهد. در ارتباط با جنبش جنگل و سیاست کشورهای خارجی در برابر آن، مآخذ تاریخ معاصر به دلیل اهمیت موضوع به بحث درباره این رویداد تاریخی پرداخته‌اند.

تشکیل جمهوری گیلان

در روز سه‌شنبه هجدهم مه ۱۹۲۰ میلادی مطابق با بیست و هشتم اردیبهشت ۱۲۹۹ خورشیدی و شعبان ۱۳۳۸ قمری، ناوگان شوروی با شلیک توپ به سمت سواحل انزلی، زمینه را برای پیاده شدن نیروهای ارتش سرخ در این بندر فراهم کرد. مقامات شوروی دلیل این اقدام را مقابله با کشتی‌ها و نیروهای باقیمانده ژنرال دنیکن، از فرماندهان ضد انقلاب روسیه، اعلام کردند که به ادعای آن‌ها امنیت دریای خزر را تهدید می‌کردند. فرماندهی ناوگان ولگا-خزر با تأکید بر ضرورت خنثی‌سازی این تهدیدات، تصرف انزلی را گامی ضروری برای بازپس‌گیری کشتی‌ها و انتقال نیروهای ضدانقلابی به خاک روسیه دانست. این رویداد به‌عنوان نقطه عطفی در شکل‌گیری جنبش جمهوری گیلان ثبت شد (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۱۱۲). دولت ایران تحت رهبری وثوق‌الدوله بلافاصله دو اعتراض‌نامه رسمی تنظیم کرده و آن‌ها را به مسکو و جامعه ملل ارسال نمود. این اقدام در واکنش به اشغال نظامی بندر انزلی توسط نیروهای شوروی و نقض حاکمیت ملی ایران انجام شد. مقامات ایرانی با استناد به اصول حقوق بین‌الملل، این عملیات را تجاوز به تمامیت ارضی کشور دانسته و خواستار تخلیه فوری نیروهای خارجی و جبران خسارات شدند (بهار، ۱۳۵۷: ۴۵/۱). مهدوی توضیح می‌دهد که دولت شوروی در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۲۱، تحت فشار دیپلماتیک ایران و جامعه بین‌الملل، وعده‌های مشروطی برای تخلیه نیروهایش از شمال ایران (مانند انزلی و رشت) داد. شرط اصلی این بود که ابتدا نیروهای ضدشوروی (از جمله ژنرال دنیکن و جنبش سفید) در منطقه خزر سرکوب شوند. او به نقش فیودور راسکولینکوف، دیپلمات بلشویک، در مذاکرات با ایران اشاره می‌کند و تأکید دارد که شوروی‌ها از این وعده‌ها به‌عنوان ابزاری تاکتیکی برای کاهش تنش‌ها استفاده می‌کردند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۵: ۲۳۰/۲-۲۲۵).

کاظم‌زاده به دستور تروتسکی به راسکولینکوف در آوریل ۱۹۲۰ اشاره می‌کند و توضیح می‌دهد که شوروی برای مقابله با ناوگان ژنرال دنیکن در خزر، حاضر بود حتی به حریم سرزمینی ایران تجاوز کند. او استدلال شوروی مبنی بر «ناتوانی ایران در خلع سلاح کشتی‌های سفید» را بخشی از توجیهات مسکو برای مداخله نظامی می‌داند (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۲۰۸-۲۰۷).

در تاریخ ۲۸ اردیبهشت ۱۲۹۹ (مه ۱۹۲۰)، ناوگانی متشکل از بیش از ۳۰ کشتی جنگی بلشویک، بندر انزلی و غازیان را محاصره و اقدام به بمباران غازیان کردند (بیات، ۱۴۰۱: ۲۸۴). مردم گیلان، از ظلم خوانین محلی و بی‌عدالتی دولت مرکزی به ستوه آمده بودند، بنابراین بلشویک‌ها را نجات‌دهنده خود پنداشتند (کسروی، ۱۳۱۹: ۴۰۲/۲).

در این مورد برخی اعتقاد دارند که پس از پایان جنگ جهانی اول، بریتانیا به دلیل هزینه‌های سنگین و فشار افکار عمومی، به دنبال کاهش تعهدات نظامی در ایران بود. او به دستورالعمل‌های وزارت جنگ بریتانیا در سال ۱۹۱۹ اشاره دارد که خواستار خروج تدریجی از ایران شد (صباحی، ۱۳۷۵: ۱۵۷). بلشویک‌ها با اشغال گیلان، انبارهای غله و منابع دریای خزر را تصاحب کردند تا هم نیروهای خود را تأمین کنند و هم پایگاه اقتصادی برای نفوذ به مرکز ایران ایجاد نمایند (افشار، ۱۳۸۰: ۱۹۴).

فخرایی جزئیات جلسه سران جنگل و تصمیم آن‌ها برای تماس با راسکولینکوف را شرح می‌دهد. او می‌نویسد: «اسماعیل جنگلی، خواهرزاده میرزا، به‌عنوان واسطه به انزلی فرستاده شد. راسکولینکوف پیش از مذاکره رسمی، اصرار داشت شخصاً با میرزا کوچک خان دیدار کند. این ملاقات در عرشه کشتی کورسک (کشتی جنگی شوروی) انجام شد». (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۰۳) همکاری میرزا با بلشویک‌ها نه از سر اشتیاق، بلکه یک ضرورت تاکتیکی برای مقابله با بریتانیا بود. اسناد نشان می‌دهند او به ایدئولوژی کمونیستی بدگمان بود (آبراهامیان، ۱۳۹۶: ۱۰۳). میرزا کوچک‌خان در نخستین دیدار با راسکولینکوف، خواستار تضمین استقلال عمل جنبش جنگل شد. او حاضر نبود به یک متحد تمام‌عیار شوروی تبدیل شود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۵۷).

در این نشست، راسکولینکوف به نمایندگی از ناوگان خزر، سرگوارژنیکدزه به‌عنوان نماینده سیاسی قفقاز، و عضو کمیاریای عدالت باکو حضور داشتند. از طرف ایرانیان، میرزا کوچک‌خان، معین‌الرعایا، و هوشنگ (با نام مستعار گالوگ آلمانی)، اسماعیل جنگلی، سعدا... درویش و میر صالح مظفر زاده در جلسه شرکت کردند (غنی، ۱۳۷۵: ۱۸۲).

در این جلسه، به میرزا پیشنهاد گردید به‌اتفاق عدالتی‌ها، حکومت انقلابی را در ایران تشکیل دهد. میرزا در پاسخ به پیشنهاد تشکیل حکومت مشترک گفت: "عدالتی‌ها سال‌ها است از ایران دورند و روحیات مردم را نمی‌شناسند. اگر امروز پرچم سرخ برافرازیم، مرتجعین مردم را علیه ما می‌شوراند (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۵۲). غنی مفاد مرتبط با واگذاری مؤسسات تجاری روسیه و تحویل کالاهای ضبط‌شده در بادکوبه را تأیید می‌کند. او می‌نویسد: «میرزا اصرار داشت تجارت ایران باید تحت کنترل حکومت انقلابی باشد، نه بلشویک‌ها. این شرط نشان‌دهنده تلاش او برای حفظ استقلال اقتصادی بود» (غنی، ۱۳۷۷: ۲۰۳).

فخرایی به ملاقات اولیه میرزا با بلشویک‌ها اشاره کرده و می‌نویسد: «میرزا پس از جلسه انزلی به یارانش گفت: روس‌ها برخلاف انگلیسی‌ها، به‌ظاهر تهنه‌تانی برای احترام به استقلال ایران دادند. این رویکرد دیپلماتیک، امیدواری ما را برانگیخت» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۵۲). بلشویک‌ها با شعارهای ضداستعماری و وعده لغو قرارداد ۱۹۱۹، حمایت مردم گیلان را جلب کردند. میرزا کوچک‌خان نیز تحت تأثیر این گفتمان، جمهوری گیلان را به‌عنوان نماد مبارزه با ارتجاع داخلی و استعمار خارجی تأسیس کرد (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۱۱۴). فخرایی به انتشار اعلامیه مشترک میرزا و بلشویک‌ها با عنوان «فریاد مردم مظلوم ایران از حلقوم فدائیان جنگل» اشاره می‌کند و می‌نویسد: «در این اعلامیه، ایجاد حکومت جمهوری گیلان به ریاست میرزا کوچک‌خان و عضویت افرادی مانند احسان الله خان و اعضای فرقه عدالت از جمله: خالو قربان، و میرزا محمدعلی‌خان اعلام شد. این اقدام نمادین، واکنشی به ستم‌های داخلی و خارجی بود» (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۸۲).

- ۱- حکومت موقت مسئولیت تأمین امنیت و حقوق شهروندان را تضمین می‌کند.
 - ۲- کلیه معاهدات و قراردادهای پیشین که مغایر با منافع ملی باشد، فاقد اعتبار اعلام می‌شود.
 - ۳- برابری حقوقی تمام اقوام و مذاهب تحت چارچوب قوانین جمهوری به رسمیت شناخته می‌شود.
 - ۴- احترام به اصول اسلامی به‌عنوان بخشی از هویت جامعه حفظ خواهد شد» (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۱۸۲).
- پس از اشاعه این گزارش مشروحه تلگراف از سوی انجمن انقلاب به مرکز و مانند آن از باکو (بادکوبه) به همه کشورها فرستاده شد.

نخستین کنگره فرقه کمونیستی ایران در انزلی

با فرمان شکل‌گیری جمهوری شورایی گیلان، حزب کمونیستی ایران به‌عنوان شاخه‌ای از کمینترن (بین‌الملل سوم) با مشارکت گروه‌های انقلابی مانند جناح احسان الله خان و فرقه عدالت شکل گرفت. این تشکل سیاسی-نظامی نقش محوری در تحولات گیلان و همسویی با اهداف جهانی سوسیالیستی داشت. تشکیل نخستین کنگره حزب کمونیست ایران در تابستان ۱۲۹۹ خورشیدی (۱۹۲۰ میلادی) در بندر انزلی، نقطه عطفی در تاریخ جنبش چپ ایران محسوب می‌شود. در این کنگره که با حضور نمایندگان از گروه‌های سوسیالیستی و تحت حمایت شوروی برگزار شد، اصولی مانند همبستگی با انقلاب بلشویکی، مبارزه با امپریالیسم بریتانیا و مخالفت با نظام سلطنتی قاجار به تصویب رسید. این رویداد به‌عنوان پایه‌گذاری رسمی جنبش کمونیستی در ایران شناخته می‌شود که نقش مهمی در تحولات بعدی منطقه گیلان و همسویی با اهداف بین‌المللی سوسیالیستی ایفا کرد (همان: ۲۰۵).

امپریالیسم جهانی به‌ویژه بریتانیا و حمایت از جنبش‌های ضدسلطنتی تصویب شد. این سند به‌صراحت اعلام می‌کرد که حزب، خود را بخشی از جبهه جهانی سوسیالیسم دانسته و وظیفه اصلی خود را سرنگونی نظام وابسته به استعمار و جایگزینی آن با ساختاری انقلابی می‌داند.

در نخستین کنگره حزب کمونیست ایران (۱۹۲۰ میلادی/۱۲۹۹ خورشیدی)، اصول راهبردی زیر به تصویب رسید:

- ۱- مبارزه با امپریالیسم جهانی به‌ویژه نفوذ بریتانیا در ایران.
- ۲- لغای قراردادهای استعماری و ملی سازی منابع تحت کنترل خارجی‌ها.
- ۳- به رسمیت شناختن حقوق فرهنگی و سیاسی اقوام ایرانی در چهارچوب وحدت ملی.
- ۴- اجرای اصلاحات ارضی رادیکال با مصادره زمین‌های اربابی و توزیع عادلانه آن میان دهقانان.

۵- تقویت اتحاد استراتژیک با بلشویک‌های روسیه و جنبش‌های کارگری بین‌المللی (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۰۵). در نخستین کنگره حزب کمونیست ایران (۱۹۲۰ میلادی/ ۱۲۹۹ خورشیدی)، مصوب‌های با تأکید بر لزوم استقرار دیکتاتوری پرولتاریا در مناطق شمالی ایران شامل آذربایجان و گیلان به تصویب رسید. این مصوبه با پیش شرط حمایت نظامی و سیاسی روسیه شوروی همراه بود، چرا که رهبران حزب معتقد بودند بدون پشتیبانی بلشویک‌ها، تحقق چنین ساختاری در ایران ناممکن است. سید جعفر پیشه‌وری، از چهره‌های کلیدی این کنگره، در خاطرات خود تصریح کرد که "تعهد به دفاع از شوروی در برابر تهدیدات امپریالیستی"، بخشی جدایی‌ناپذیر از استراتژی حزب برای پیشبرد اهداف سوسیالیستی در ایران بود (روزنامه جنگل ششم ژوئن ۱۹۲۰ مقاله سید جعفر جواد زاده پیشه‌وری ص ۵).

حزب کمونیست ایران در نخستین کنگره خود در سال ۱۲۹۹ خورشیدی (۱۹۲۰ میلادی)، شعارهای محوری خود را بر مبارزه با امپریالیسم بریتانیا، لغو قراردادهای استعماری مانند موافقت‌نامه ۱۹۱۹، سرنگونی نظام قاجار و استقرار جمهوری دموکراتیک متمرکز کرد. این حزب همچنین حمایت خود را از جنبش جنگل به رهبری میرزا کوچک خان اعلام نمود و خواستار تشکیل دولتی مردمی با مشارکت نیروهای انقلابی شد. مصوبات کنگره بر ضرورت ایجاد ارتشی ملی و الغای نظام فئودالی تأکید داشتند (همان روزنامه). پس از تأسیس رسمی حزب کمونیست ایران در خرداد ۱۲۹۹، تبلیغات ایدئولوژیک این حزب در گیلان به شکل بی‌سابقه‌ای تشدید شد. رهبران حزب ضمن انتشار شعارهای ضدامپریالیستی و اصلاحات ارضی، به‌طور سیستماتیک به شخصیت میرزا کوچک‌خان به‌عنوان نماینده «بورژوازی محافظه‌کار» حمله می‌کردند. روزنامه «کمونیست» به سردبیری سید جعفر پیشه‌وری در رشت به‌عنوان ارگان رسمی حزب آغاز به کار کرد و سازمان جوانان حزب با جذب نیروهای محلی به تبلیغ اندیشه‌های بلشویکی پرداخت. این اقدامات در تضاد کامل با توافق‌های اولیه بین جنبش جنگل و نمایندگان کمیترن بود که بر عدم دخالت در امور داخلی تأکید داشتند. هم‌زمان، موج جدیدی از فعالان حزب عدالت باکو به رهبری افرادی مانند سلطان‌زاده وارد انزلی شدند و سیاست‌های رادیکالتری را پیش بردند. دولت شوروی نیز علیرغم وعده‌های اولیه، از تحویل تأسیسات بندری انزلی و مخازن نفت رشت به نیروهای محلی خودداری نمود که موجب تضعیف اقتصادی جمهوری نوپای گیلان شد (رواسانی، ۱۳۶۳: ۶۶).

حکومت آزاد و غیر وابسته کمونیست‌ها در گیلان

حزب عدالت باکو که در جریان نهضت جنگل نقش مؤثری ایفا می‌کرد، شامل چهره‌هایی مانند ابوکف و همسرش بو، اسدالله غفارزاده زاخاریان، علیزاده، آقاییف، امیرزاده و موسوی بود. این گروه عمدتاً به برگزاری میتینگ‌های تبلیغاتی و گسترش ایدئولوژی حزبی مشغول بودند. فعالیت‌های نمایشی و کم اثر این حزب که بیشتر تحت تأثیر دستورات کمیترن قرار داشت، موجب نارضایتی میرزا کوچک‌خان جنگلی شد که به دنبال تحقق اهداف ملی و مذهبی بود (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۶۸).

آنچه به نظر می‌رسد این که میرزا کوچک‌خان جنگلی به‌عنوان رهبر نهضت جنگل، از ابتدا با گرایش‌های کمونیستی و تبلیغات حزب کمونیست ایران مخالفت جدی داشت. او که شخصیتی عمیقاً مذهبی و معتقد به اصول اسلامی بود، نمی‌توانست ایدئولوژی ماتریالیستی و ضد مذهبی بلشویک‌ها را بپذیرد. شوروی‌ها نیز با دریافت گزارش‌های عوامل محلی خود مانند احسان الله‌خان و خالو قربان، میرزا را مانعی در راه گسترش انقلاب سرخ در ایران می‌دانستند. این تنش‌ها با ورود فعالان حزب عدالت باکو به رشت و تبدیل آن به حزب کمونیست ایران در ژوئن ۱۹۲۰ تشدید شد. اقدامات رادیکال کمونیست‌ها مانند مصادره اموال تجار ایرانی در باکو و تبلیغات ضد مذهبی، باعث شد افکار عمومی گیلان میرزا را متهم به همراهی با کمونیسم کنند. این سوءتفاهم‌ها نهایتاً به انشعاب کامل میرزا از بلشویک‌ها انجامید. در پی این اختلافات، کمیته مرکزی حزب کمونیست متشکل از نیروهای مسلح وارداتی از باکو، در اقدامی هماهنگ، میرزا را از تمامی مسئولیت‌های دولتی عزل کرده و فشار نظامی بر نیروهای جنگلی در رشت را افزایش دادند (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۰۳).

در چنین شرایطی میرزا کوچک خان در تیرماه ۱۲۹۹ خورشیدی (ژوئیه ۱۹۲۰) با ارسال نامه‌های مفصلی به لنین و رهبران کمیساریای خلق در مسکو، به اقدامات ضدملی و خودسرانه کمونیست‌های وابسته به شوروی در گیلان اعتراض کرد. او در این نامه‌ها به مصادره‌های غیرقانونی، تبلیغات ضد اسلامی و نقض حاکمیت ایرانی توسط نیروهای بلشویک اشاره نمود. این نامه‌ها که حاوی اسنادی از همکاری پنهان احسان الله خان با اجانب بود، آخرین تلاش میرزا برای حفظ استقلال جنبش جنگل محسوب

می‌شد. سرانجام، وی در ۱۸ تیر ۱۲۹۹ از تمامی مسئولیت‌های خود در دولت جمهوری گیلان کناره‌گیری کرد تا از همکاری با «خائنان به میهن» دوری گزیند (رواسانی، ۱۳۶۳: ۱۸۵).

میرزا کوچک‌خان جنگلی برای پیشگیری از درگیری نظامی با نیروهای کمونیستی وابسته به شوروی، در تابستان ۱۲۹۹ خورشیدی رشت را ترک کرد و نیروهای خود را به مناطق جنگلی عقب کشاند. این اقدام واکنشی به تشدید تنش‌ها بین جناح ملی-مذهبی جنبش جنگل و حزب کمونیست ایران بود که با حمایت مسکو به اجرای سیاست‌های رادیکال ضد مذهبی و مصادره اموال تجار محلی دست‌زده بودند. منابع تاریخی نشان می‌دهند کودتای برنامه‌ریزی‌شده توسط احسان‌الله‌خان و خالو قربان - با حمایت مستقیم نمایندگان کمیترن - با هدف حذف فیزیکی یا سیاسی میرزا طراحی شده بود. باین‌حال، هوشیاری میرزا و اطلاع‌رسانی نیروهای وفادار، موجب خنثی شدن نسبی این توطئه گردید (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۷۰).

در مرداد ۱۲۹۹ (ژوئیه ۱۹۲۰)، حکومتی جدید تحت رهبری احسان‌الله‌خان در رشت تشکیل شد که خود را "کمیته انقلاب سرخ ایران" نامید. این حکومت متشکل از هواداران تندروی احسان‌الله‌خان و چهره‌های بین‌المللی مانند سلطان‌زاده (نماینده کمیترن) بود. نیروی نظامی این حکومت ترکیبی از ۲۰۰ نظامی روس و ارمنی، سربازان گرجی، و حدود ۱۲۰۰ کارگر ایرانی بازگشته از باکو تشکیل می‌شد که عمدتاً در صنعت نفت فعالیت داشتند. اولین اقدام این حکومت، تأسیس «سازمان جوانان بلشویک» برای بسیج ایدئولوژیک و آموزش نظامی نیروهای مسلح علیه میرزا کوچک‌خان بود که اکنون به‌عنوان رقیب اصلی شناخته می‌شد (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۰۷).

اقدامات رادیکال حکومت کمونیستی احسان‌الله‌خان در گیلان، موجی از ناراضی‌ت در میان اقشار مختلف جامعه از دهقانان تا تجار و روحانیون ایجاد کرد. این حکومت با صدور بیانیه‌های پرشماری درباره «آزادی توده‌های ستمدیده»، اقدام به مصادره زمین‌های مالکان بزرگ و اجرای سیستم تحویل اجباری برنج نمود. این سیاست‌ها که ظاهراً در راستای حمایت از دهقانان طراحی شده بود، در عمل به افزایش فشار اقتصادی بر روستاییان و تشدید بحران معیشتی انجامید. سیستم سهمیه‌بندی برنج که تحت نظارت نیروهای شوروی اجرا می‌شد، نه تنها به بهبود وضعیت دهقانان کمکی نکرد، بلکه با سلب حق فروش آزادانه محصولات، خشم کشاورزان را برانگیخت (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۰۸).

چارلز یقیکیان، روزنامه‌نگار ارمنی حاضر در صحنه، در خاطرات خود می‌نویسد: «فشار نظامی و اقتصادی حزب کمونیست بر مردم گیلان، آن‌ها را تا مرز قحطی کشاند. آتش‌سوزی‌های عمدی در مرکز رشت، مساجد و کلیساها را خاکستر کرد. این اقدامات نه انقلابی‌گری، که نشانه فروپاشی اخلاقی رهبران خودخوانده بود» (یقیکیان، ۱۳۶۳: ۱۷۸). در میانه درگیری‌های داخلی جنبش جنگل، نیروهای دولتی مرکزی به فرماندهی استاروسلسکی (ژنرال روس تبار قزاقخانه) برای سرکوب شورشیان راهی شمال شدند. دولت مشیرالدوله در تهران که از نفوذ روزافزون بلشویک‌ها در گیلان هراس داشت، با حمایت بریتانیا این عملیات نظامی را سازمان‌دهی کرد. در این شرایط، میرزا کوچک‌خان به‌عنوان ناظری منفعل، شاهد نوسان قدرت بین نیروهای شوروی و حکومت مرکزی بود. با تخلیه موقتی رشت توسط بلشویک‌ها، نیروهای دولتی کنترل شهر را به دست گرفتند و استاروسلسکی از احمدشاه قاجار نشان افتخار دریافت کرد؛ اما استقبال مردم از سربازان دولتی دیری نپایید؛ با بازگشت ناگهانی نیروهای بلشویک به رشت، ارتش مرکزی مجبور به عقب‌نشینی شد. این رفت‌وآمدها چنان هراس عمومی ایجاد کرد که بسیاری از مردم گیلان، خانه‌های خود را رها کرده و به سمت تهران گریختند (مکی، ۱۳۵۲: ۲۰۶).

کنگره باکو و موضوع جمهوری گیلان

پس از اشغال باکو توسط ارتش سرخ در آوریل ۱۹۲۰، بلشویک‌ها این شهر را به مرکز فعالیت‌های انقلابی در شرق تبدیل کردند. در سپتامبر همان سال، کنگره خلق‌های شرقی با شرکت ۱۸۹۱ نماینده از ۳۷ ملت شرقی در باکو برگزار شد که هدف اصلی آن گسترش ایدئولوژی کمونیستی در مستعمرات اروپایی و ایجاد جبهه متحد ضد امپریالیستی بود. انتخاب باکو به‌عنوان محل برگزاری این کنگره تصادفی نبود؛ این شهر از دهه ۱۸۷۰ کانون فعالیت‌های سوسیالیستی و پناهگاه انقلابیون قفقاز، ایران و ترکیه محسوب می‌شد. حضور فعال گروه‌هایی مانند فرقه عدالت ایران و حزب همت آذربایجان در سازمان‌دهی این رویداد، نقش محوری باکو در شبکه بین‌المللی کمیترن را تقویت کرد (آفانسیان، ۱۳۷۰: ۱۴۶-۱۴۵).

کنگره خلق‌های شرق در سپتامبر ۱۹۲۰ در باکو با ریاست گریگوری زینوویف، رئیس کمیته‌ن و حضور ۱۸۹۱ نماینده از سراسر آسیا و آفریقا برگزار شد. هیئت ایرانی متشکل از ۱۹۲ نفر - شامل اعضای فرقه عدالت، هواداران جنبش جنگل و روشنفکران چپ‌گرا - در این رویداد شرکت کردند. با وجود ادعای اتحاد ضد امپریالیستی، بسیاری از شرکت‌کنندگان مانند نمایندگان جنبش‌های ملی‌گرای عرب یا گروه‌های مذهبی هند، ایدئولوژی کمونیستی را نمی‌شناختند و صرفاً با انگیزه مقابله با استعمار بریتانیا گرد هم آمده بودند. این کنگره بیشتر نمایشی تبلیغاتی برای تثبیت هژمونی شوروی در منطقه محسوب می‌شد تا گردهمایی واقعی نیروهای انقلابی (الموتی، ۱۳۷۰: ۱۶۶).

کنگره خلق‌های شرق در سپتامبر ۱۹۲۰ در باکو، به‌عنوان بخشی از استراتژی کلان کمیته‌ن برای گسترش نفوذ ایدئولوژیک در مستعمرات امپریالیستی طراحی شد. گریگوری زینوویف، رئیس کمیته‌ن، در سخنرانی پایانی این کنگره تأکید کرد: "برای وادار کردن انگلستان به شناسایی دولت شوروی، باید آتش انقلاب را در هندوستان و خاورمیانه برافروزیم. تحریک جنبش‌های ضداستعماری تنها راه شکستن قدرت امپریالیسم جهانی است." این کنگره با حضور ۱۸۹۱ نماینده از ۳۷ کشور شرقی، از جمله ۱۹۲ نماینده ایرانی، تلاشی سازمان‌یافته برای ایجاد جبهه متحد ضد بریتانیا بود. زینوویف تصریح کرد که هدف اصلی، تبدیل هندوستان به کانون مبارزه ضداستعماری و تضعیف پایه‌های اقتصادی امپراتوری بریتانیاست (منشور گرگانی، ۱۳۶۸: ۱۲۳).

کنگره ملل شرق در باکو (۱۹۲۰) نقطه عطفی در دخالت مستقیم بلشویک‌ها در امور ایران محسوب می‌شد. هیئت ایرانی اعزامی به این کنگره - متشکل از ۱۹۲ نماینده تحت فشار حزب کمونیست ایران و ارتش سرخ - در راستای اهداف کمیته‌ن برای تبدیل ایران به پایگاه انقلاب شرق عمل می‌کرد. سخنرانان کنگره بارها بر موقعیت استراتژیک ایران به‌عنوان «دروازه شرق» تأکید کرده و اعلام کردند که پیروزی انقلاب در ایران نیازمند «تلنگر نهایی از سوی پیش‌آهنگان پرولتاریای جهانی» است. اگرچه در اسناد رسمی کنگره اشاره‌ای مستقیم به جنبش گیلان نشده بود، اما اقدامات عملی مانند اعزام حیدر عموآوغلی به انزلی با کشتی مجهز به سلاح‌های سنگین (شامل توپ، مسلسل و مهمات) نشان‌دهنده برنامه‌ریزی محرمانه برای احیای جمهوری شورایی گیلان بود. این اقدامات با وجود ظاهر صلح‌آمیز نامه‌های ارسالی به میرزا کوچک خان، در واقع مسیر درگیری‌های خونین بعدی را هموار کرد (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۰۸).

پسروی روسیه از گیلان

در تابستان ۱۲۹۹ خورشیدی (۱۹۲۰ میلادی)، شوروی سیاست خود در ایران را به دلایل زیر تعدیل کرد:

- ۱- مذاکرات تجاری با بریتانیا: هیئت کراسین در لندن برای انعقاد قرارداد تجاری انگلیس و شوروی تلاش می‌کرد. مسکو امیدوار بود با عقب‌نشینی نسبی از گیلان، همکاری اقتصادی با لندن را تضمین کند و به شناسایی بین‌المللی دست یابد.
 - ۲- نگرانی از واکنش نظامی بریتانیا: رهبران کرملین بیم داشتند ادامه حضور نظامی در شمال ایران، بهانه لازم برای مداخله مستقیم انگلیس به بهانه "حفظ تمامیت ارضی ایران" را فراهم کند.
 - ۳- گزارش‌های منفی از وضعیت گیلان: فرستادگان کمیته‌ن مانند سلطان‌زاده در گزارش‌های محرمانه تأکید کردند: "شرایط اجتماعی ایران برای انقلاب پرولتری بالغ نیست. دهقانان به مالکان وابسته‌اند و کارگران صنعتی جمعیت ناچیزی دارند".
- در مهر ۱۲۹۹ (سپتامبر ۱۹۲۰)، کمیته مرکزی حزب کمونیست روسیه در مسکو جلسه سرنوشت‌سازی درباره سیاست‌های ایران تشکیل داد. لوکاراخان، معاون کمیساریای خلق در امور خارجه، با استناد به گزارش‌های میدانی از شکست پروژه جمهوری شورایی گیلان، دو گزینه پیش روی شوروی را چنین برشمرد:
- ۱- مداخله نظامی تمام عیار برای سرنگونی حکومت قاجار و ایجاد دولت دست‌نشانده کمونیستی.
 - ۲- عقب‌نشینی تاکتیکی از شمال ایران، برقراری روابط دیپلماتیک با تهران و حمایت بلندمدت از نیروهای چپ‌گرای ایرانی.
- کمیته با اکثریت آرا گزینه دوم را برگزید. این تصمیم به معنای قطع حمایت نظامی از جنبش جنگل و استقبال رسمی از هیئت دیپلماتیک ایران به ریاست مشاورالممالک (فرستاده مشیرالدوله) در مسکو بود. کاراخان در یادداشت محرمانه‌ای به پولیت بورو

هشدار داد: ادامه حضور ما در گیلان، انگلیس را به بهانه دفاع از استقلال ایران وارد جنگ خواهد کرد. بهتر است از طریق حزب توده‌ای آینده، نفوذ خود را حفظ کنیم (بیات، ۱۳۸۵: ۱۳۵).

به‌این ترتیب، پس از امضای قراردادهای ۱۹۲۱ لندن بین شوروی و بریتانیا، سیاست روسیه در قبال جنبش گیلان به شکل چشمگیری تغییر کرد. دولت شوروی که پیشتر از جمهوری شورایی گیلان حمایت می‌کرد، نه‌تنها کمک‌های نظامی و مالی خود را قطع نمود، بلکه مانع پیشروی نیروهای انقلابی به خارج از گیلان شد. احسان الله خان، از رهبران جنبش، در خاطرات خود تصریح کرد: تقریباً یک سال و نیم است تشکیلات انقلابی در گیلان ایجاد کرده‌ایم، اما متحدان روسی اجازه هیچ حرکتی فراتر از مرزهای گیلان به ما نمی‌دهند. این تغییر موضع در چارچوب توافق‌های پشت پرده دو ابرقدرت برای تقسیم حوزه نفوذ در ایران صورت گرفت. هرگاه مذاکرات لندن به بن‌بست می‌رسید، طرفین با تحریک تحرکات نمادین در گیلان، سعی در افزایش اهرم فشار خود داشتند (فخرایی، ۱۳۵۷: ۲۷۰).

روتشتین اتمام جنبش جنگل

پس از مذاکرات دیپلماتیک مشاورالممالک انصاری در مسکو (پاییز ۱۲۹۹ شمسی/ ۱۹۲۰ میلادی)، دولت شوروی تئودور روتشتین را به‌عنوان نخستین سفیر خود در ایران معرفی کرد. روتشتین در بهمن ۱۲۹۹ عازم ایران شد، اما با مخالفت دولت سید ضیاءالدین طباطبایی (رئیس الوزرای وقت) مواجه گردید. طباطبایی با استناد به حضور نیروهای شوروی در شمال ایران، ورود وی را منوط به خروج کامل قوای نظامی روسیه از گیلان کرد. این اقدام موجب اعتراض رسمی مسکو شد و به دستور مستقیم لئون تروتسکی، نیروهای ارتش سرخ که در حال تخلیه رشت بودند، مجدداً مواضع خود در شهر را احیا کردند. این بحران دیپلماتیک، نشان‌دهنده تنش‌های عمیق بین دولت مرکزی ایران و شوروی در پی انعقاد قرارداد ۱۹۲۱ بود. (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۹: ۹۴) پس از بازگشت نیروهای شوروی به رشت در پی مخالفت سید ضیاءالدین طباطبایی با ورود تئودور روتشتین (سفیر جدید شوروی)، دولت ایران تحت فشار دیپلماتیک و نظامی مسکو مجبور به عقب‌نشینی شد. سید ضیاء که از نفوذ فزاینده بلشویک‌ها در شمال ایران هراس داشت، تلاش کرد با بازداشت فعالان جناح چپ مانند اعضای فرقه دموکرات آذربایجان، مانع از استقبال گسترده از روتشتین شود. با این حال، ورود رسمی روتشتین به تهران در بهمن ۱۲۹۹ با استقبال گروه‌های چپ‌گرا و حتی برخی روشنفکران ملی‌گرا همراه گردید. این رویداد نشان‌دهنده تناقض در سیاست خارجی دولت کودتا بود که از یک‌سو تحت حمایت بریتانیا قرار داشت و از سوی دیگر مجبور به پذیرش واقعیت‌های جدید ژئوپلیتیکی می‌شد (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۱۵-۲۱۴).

پس از بازگشت حیدر عمواوغلی به گیلان در سال ۱۲۹۹، کمیته مشترکی متشکل از میرزا کوچک خان، احسان الله خان، خالو قربان و سرخوش (جایگزین خالد قربان) تشکیل شد. این اتحاد مجدد که بر پایه ضرورت‌های تاکتیکی شکل گرفته بود، از همان آغاز شکننده به نظر می‌رسید. میرزا کوچک خان که پیشتر از سیاست‌های رادیکال کمونیست‌ها آسیب‌دیده و واکنش منفی مردم به اقدامات آن‌ها را مشاهده کرده بود، به دلایل نامعلومی این همکاری را پذیرفت. این اتحاد ناپایدار به‌زودی با اختلافات جدیدی مواجه شد. احسان الله خان در اقدامی خودسرانه و بدون هماهنگی با کمیته، با دو هزار نیروی مسلح به سمت تهران حرکت کرد، اما این عملیات به فاجعه انجامید. دلیل اصلی شکست، خودداری افسران روسی از اجرای دستورات نظامی بود که به دستور تئودور روتشتین (وزیرمختار جدید شوروی در تهران) صورت گرفت. روتشتین که سیاست رسمی مسکو را برای کاهش تنش با دولت مرکزی ایران دنبال می‌کرد، عملاً حمایت از جنبش گیلان را متوقف کرده بود (رواسانی، ۱۳۶۳: ۲۱۵).

تغییر جهت سیاست شوروی در قبال جمهوری گیلان با انتصاب تئودور روتشتین به‌عنوان وزیرمختار جدید در تهران آشکار شد. روتشتین با دستور مستقیم مسکو، حمایت نظامی از عملیات احسان الله خان در حمله به تهران را متوقف کرد. این اقدام نشان‌دهنده اولویت یافتن منافع اقتصادی و امنیتی شوروی بر ایدئولوژی انقلابی بود. همان‌طور که تحلیلگران تاریخی اشاره کرده‌اند، دولت بلشویکی در این مرحله به دنبال تثبیت روابط دیپلماتیک با ایران و تضمین دسترسی به منابع حیاتی شمال کشور بود، نه گسترش انقلاب جهانی (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۱۵). تغییر جهت سیاست شوروی در قبال ایران پس از ۱۹۲۱ میلادی، مبتنی بر دو محور اصلی بود: نخست، عقد توافق‌های اقتصادی-سیاسی با بریتانیا برای کاهش تنش‌های بین‌المللی و دوم، بهبود روابط با دولت مرکزی ایران. این تغییر استراتژی مستلزم قطع حمایت از جنبش‌های کمونیستی در گیلان بود. رهبران بلشویک با ارزیابی یک‌ساله از

شرایط اجتماعی ایران به این نتیجه رسیدند که ساختار فئودالی و نبود پرولتاریای صنعتی، زمینه را برای انقلابی مشابه روسیه نامساعد ساخته است. تئودور روتشتین، سفیر شوروی در تهران، در گزارش‌های محرمانه خود به مسکو هشدار داد: هرگونه تلاش برای صدور انقلاب به ایران، موجب اتحاد مردم این کشور با بریتانیا خواهد شد و انگلستان را در مقام ناجی ملی‌گرایان ایرانی قرار خواهد داد". این تحلیل که مورد تأیید لنین و چیچرین قرار گرفت، نشان‌دهنده گذار سیاست شوروی از ایدئولوژی انقلابی به‌واقع‌گرایی ژئوپلیتیک بود (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۲۱۴).

پس از امضای قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی، دولت مسکو حمایت خود از جمهوری شورایی گیلان را متوقف کرد و نیروهای ارتش سرخ را از شمال ایران خارج نمود. این عقب‌نشینی موجب تشدید اختلافات داخلی در کمیته انقلاب گیلان شد و به فروپاشی نهایی جمهوری در خرداد ۱۳۰۰ انجامید. هم‌زمان، هیئت دیپلماتیک شوروی به ریاست تئودور روتشتین وارد تهران شد. روتشتین در مراسم تاج‌گذاری احمدشاه قاجار (اردیبهشت ۱۳۰۰) با بیان اینکه "دولت شوروی با نهایت جدیت مسئله گیلان را حل‌وفصل خواهد کرد"، تلاش نمود حسن نیت مسکو را به نمایش بگذارد، درحالی‌که عملاً سیاست جدید شوروی مبتنی بر همکاری با حکومت مرکزی ایران و قطع حمایت از جناح‌های رادیکال بود (گیلک، ۱۳۷۱: ۴۴۵). در رشت به‌صراحت به او اعلام کرد ادامه حضورش در ایران نقض آشکار تعهدات بین‌المللی مسکو محسوب می‌شود. احسان الله خان که تنها با ۲۵۰ با تغییر جهت‌گیری سیاست شوروی در قبال ایران پس از قرارداد ۱۹۲۱، فشار بر احسان الله خان برای ترک کشور شدت گرفت. کنسولگری شوروی نفر از وفادارانش (از جمله حسابی، ذره‌لادین و حاج جعفر کنگاوری) باقی‌مانده بود، ابتدا مقاومت کرد و فریاد زد: "من میمانم و تا آخرین نفس خواهم جنگید." اما تهدید شوروی به قطع کامل حمایت‌های لجستیکی، او را مجبور به ترک ایران کرد. در خاطرات یکی از همراهانش آمده است: "احسان خان هنگام سوارشدن به کشتی در بندر انزلی، با چشمانی اشکبار گفت: این خیانت تاریخی را هرگز نمی‌بخشم." سرانجام، این گروه در سپتامبر ۱۹۲۱ با کشتی به باکو تبعید شدند و جمهوری شورایی گیلان به‌طور رسمی منحل اعلام گردید (رزاقی، ۱۳۹۵: ۶۸-۶۵).

فروپاشی نهایی جنبش جنگل پس از تسلیم خالو قربان و تبعید احسان الله‌خان به باکو، ناشی از ناهمگونی عمیق ایدئولوژیک و انگیزه‌های شخصی اعضا بود. به گفته یرواند آبراهامیان: "رهبران جنبش جنگل، به جز میرزا کوچک خان، فاقد پایبندی به یک برنامه سیاسی منسجم بودند. اتحاد ظاهری آن‌ها بیشتر واکنشی به اشغال خارجی بود تا برآمده از باوری مشترک. احسان الله خان با گرایش‌های بلشویکی، خالو قربان با انگیزه‌های قبیله‌ای، و دیگران با اهداف محلی، هم‌زیستی شکننده‌ای داشتند که با فشار خارجی از هم گسست" (رزاقی، ۱۳۹۵: ۱۷۵).

میرزا کوچک خان جنگلی در پی تلاش برای ملاقات با رشیدالممالک خلخالی، به سمت منطقه گیلوان حرکت کرد. در مسیر صعب‌العبور کوهستان و در پی بوران سهمگین آذر ۱۳۰۰، همراهانش یکی پس از دیگری در برف و کولاک ناپدید شدند. میرزا به همراه هوشنگ (کائوک آلمانی)، یار وفادارش، در گردنه گدوک گیلوان گرفتار طوفان مرگباری شدند. بر اساس اسناد تاریخی، احتمالاً در ۱۱ آذر ۱۳۰۰، جسد یخ زده میرزا در میان برف‌ها کشف شد. این پایان تراژیک در حالی رقم خورد که توطئه انحلال جنبش جنگل با همدستی طیف وسیعی از نیروها - از بلشویک‌هایی مانند حیدرخان عمواغلی و احسان الله‌خان تا سیاستمداران محافظه‌کاری چون قوام‌السلطنه و رضاخان - به سرانجام رسیده بود. این ائتلاف نامقدس ضدجنگلی، بازتابی از همسویی منافع قدرت‌های خارجی و بازیگران داخلی برای حذف آخرین سنگر مقاومت ضداستعماری در شمال ایران بود (نوابی، ۱۳۷۵: ۵۰۳). تغییر جهت سیاست شوروی در قبال ایران پس از قرارداد ۱۹۲۱، بازتابی از تعارض بین ایدئولوژی انقلابی و منافع ژئوپلیتیک بود. یرواند آبراهامیان در تحلیل این دوره تأکید می‌کند: "مسکو دریافت که حمایت از جنبش‌های رادیکال مانند جمهوری گیلان، نه تنها باعث تشدید مخالفت‌های داخلی در ایران می‌شود، بلکه روابطش با بریتانیا را نیز به خطر می‌اندازد. انتخاب نهایی شوروی برای اولویت دادن به روابط دیپلماتیک با دولت مرکزی ایران، نشان‌دهنده پیروزی واقع‌گرایی بر آرمان‌گرایی بود". سفیر شوروی، تئودور روتشتین، در نامه‌ای به میرزا کوچک خان تصریح کرد: "تحولات بین‌المللی و ضرورت‌های جدید، ادامه حمایت از جنبش شما را غیرممکن ساخته است. هرگونه اقدام انقلابی در شرایط کنونی به ضرر منافع مشترک ایران و شوروی خواهد بود". این نامه که در آرشیوهای مسکو نگهداری می‌شود، نشان می‌دهد شوروی به‌طور سیستماتیک در پی حذف میرزا به‌عنوان آخرین مانع عادی‌سازی روابط با تهران بود (آبراهامیان، ۱۳۹۲: ۱۷۸-۱۷۶).

چرایی فروپاشی جمهوری گیلان

رأرداد دوستی شوروی و ایران که در ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ (۱۸ اسفند ۱۲۹۹) امضا شد، نقطه عطفی در روابط دو کشور محسوب می‌شد. بر اساس این پیمان، شوروی متعهد شد نیروهای ارتش سرخ را تا ۲۱ سپتامبر ۱۹۲۱ از خاک ایران خارج کند. این عقب‌نشینی نه‌تنها نشان‌دهنده تغییر جهت سیاست خارجی مسکو از حمایت از جنبش‌های انقلابی محلی (مانند نهضت جنگل) به سمت تعامل با دولت مرکزی ایران بود، بلکه پیامدهای عمیقی برای آینده کمونیسم در ایران به همراه داشت. منابع شوروی ادعا می‌کردند که نهضت جنگل نقش کلیدی در لغو قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس و فروپاشی سلسله قاجار ایفا کرد، اما تحلیل‌های تاریخی نشان می‌دهد این ادعاها بیش‌ازحد بر نقش ایدئولوژیک شوروی متمرکز است و عوامل داخلی مانند ظهور رضاخان و نارضایتی عمومی از قاجارها را نادیده می‌گیرد.

شوروی‌ها از شکست نهضت جنگل در گیلان درس‌های مهمی گرفتند. گزارش‌های محرمانه آرشیه‌های روسی (به‌ویژه اسناد وزارت خارجه شوروی) تأکید می‌کنند که «به رهبرداری از احساسات ملی ایرانیان» شرط ضروری برای جلب حمایت توده‌ها بود، چراکه مردم گیلان تنها زمانی به همکاری با بلشویک‌ها تمایل نشان دادند که آن را ضامن استقلال ایران از اشغال خارجی می‌دانستند. با این حال، منابع روسی در تحلیل علل شکست کمونیسم در نهضت جنگل، سه عامل اصلی را برمی‌شمرند:

- ۱- **خروج ارتش سرخ از ایران:** قطع حمایت نظامی شوروی، نهضت را در برابر نیروهای دولتی آسیب‌پذیر کرد.
- ۲- **محتوای اجتماعی جنبش:** ترکیب ناهمگون نیروهای نهضت (از کشاورزان محلی تا روشنفکران ملی‌گرا) باعث شد اهداف کمونیستی به حاشیه رانده شود.
- ۳- **ضعف ساختاری حزب کمونیست ایران:** اختلافات داخلی میان رهبران حزب و عدم توانایی در جذب طبقه کارگر شهری، شکست جنبش را تسریع کرد (رهنما، ۱۳۸۵: ۱۲۰-۱۱۷).

نتیجه‌گیری

سیاست‌گذاری‌های اولیه بلشویک‌ها در ایران که باهدف گسترش ایدئولوژی کمونیستی و تضعیف نفوذ استعماری رقبا طراحی شده بود، به دلیل عدم تطابق با واقعیت‌های اجتماعی و تاریخی ایران با شکست مواجه شد. این ناکامی، بلشویک‌ها را مجبور به تجدیدنظر در ابزارهای نفوذ خود کرد و آن‌ها را از تلاش‌های تبلیغاتی به سمت مداخله‌ای مستقیم نظامی سوق داد. تشکیل جمهوری شورایی گیلان به‌عنوان نماد این تحول، هرچند در ابتدا امیدهایی برای ایجاد پایگاهی انقلابی در خاورمیانه ایجاد کرد، اما به‌سرعت درگیر تناقضات داخلی شد: اختلافات میان رهبران محلی مانند میرزا کوچک خان و کمونیست‌های تحت حمایت مسکو، همراه با مقاومت جامعه سنتی ایران در برابر اصول کمونیستی، ثابت کرد که انقلاب وارداتی بدون در نظر گرفتن بافت فرهنگی محلی محکوم به شکست است.

شکست کودتای بلشویک‌ها علیه میرزا، نقطه عطفی در درک مسکو از محدودیت‌های همکاری با نیروهای ملی بود. این تجربه نشان داد که اتکای صرف به جریان‌های کمونیستی محدود، بدون همراهی گسترده مردمی، راهبردی ناکارآمد است. از این رو، بلشویک‌ها با برگزاری کنگره باکو و اعزام چهره‌هایی مانند حیدر عموآوغلی، تلاش کردند ائتلافی نوین میان جناح‌های مختلف ایجاد کنند. با این حال، هم‌زمان با این تحولات، تحلیل‌ها در وزارت خارجه شوروی به سمت اولویت‌بندی منافع اقتصادی و تعامل با دولت‌های مقتدر مرکزی سوق یافت. امضای پیمان ۱۹۲۱ و توافق‌های تجاری با بریتانیا، نشانه گذار از آرمان‌گرایی انقلابی به واقع‌گرایی سیاسی بود؛ گذاری که در آن، نهضت جنگل و رهبران آن به‌عنوان ابزارهای قابل جایگزین در معادلات بزرگ‌تر قربانی شدند.

مداخله نظامی در گیلان، افزون بر جنبه‌های نمادین، آزمایشگاهی برای آزمون نظریه‌های اترناسیونالیستی بلشویک‌ها بود. هرچند این تجربه کوتاه‌مدت بود، اما درس‌های کلانی برای مسکو به همراه داشت: نخست، لزوم تعدیل انتظارات انقلابی در جوامعی با ساختارهای مذهبی و قبیله‌ای؛ و دوم، اهمیت استفاده تاکتیکی از جریان‌های ناسیونالیستی محلی برای پیشبرد اهداف استراتژیک.

این آموزه‌ها در دهه‌های بعد، به‌ویژه در جریان اشغال ایران طی جنگ جهانی دوم و حمایت شوروی از جنبش‌های جدایی‌طلبانه در آذربایجان و کردستان، به‌روشنی بازتاب یافت. در نهایت، تحولات گیلان نشان داد که سیاست خارجی شوروی، علیرغم شعارهای ضداستعماری، به‌سرعت در حال بازتولید الگوهای امپریالیستی دوران تزاری است. تمرکز بر منافع اقتصادی، انعطاف در قبال قدرت‌های بزرگ، و آمادگی برای قربانی کردن متحدان موقت، همگی نشانگر تداوم رویکردی بود که در آن «واقعیت‌های ژئوپلیتیک» بر «آرمان‌های انقلابی» پیشی می‌گرفت.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۸). ایران بین دو انقلاب. مترجم احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۶). تاریخ مدرن ایران، مترجم محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آفاناسیان، سرژ. (۱۳۷۰). ارمنستان آذربایجان گرجستان از استقلال تا استقرار رژیم شوروی ۱۹۱۷-۱۹۲۳، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: معین.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۰). برگ‌های جنگل: نامه‌های رشت و اسناد نهضت جنگل، تهران: فرزانه روز.
- ایوانف، م.س. (۱۳۵۶). تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ نیازی و حسن قائم پناه، تهران: حزب توده.
- بهار، محمدتقی ملک الشعرا. (۱۳۵۷). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- بیات، کاوه. (۱۳۸۵). شوروی و جنبش‌های چپ در ایران، تهران: شیرازه.
- بیات، کاوه. (۱۴۰۱). ایران در آتش، تهران: شیرازه.
- رزاقی، سیمین. (۱۳۹۵). تحلیل علل شکست جمهوری شورایی گیلان. فصلنامه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۸.
- رهنما، علی. (۱۳۸۵). روابط ایران و شوروی در عصر قاجار و پهلوی، تهران: امیرکبیر.
- رواسانی، شاپور. (۱۳۶۳). نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران، تهران: چاپخش.
- روزنامه جنگل، دوم ژوئن ۱۹۲۰، مقاله سید جعفر پیشه‌وری، ص ۵
- غنی، سیروس. (۱۳۷۷). میرزا کوچک خان جنگلی، تهران: نیلوفر.
- فخرایی، ابراهیم. (۱۳۵۷). جنبش جنگل و جمهوری شوروی ایران، تهران: جاویدان.
- کاظم زاده، فیروز. (۱۳۵۴). روسیه و انگلیس در ایران ۱۹۱۴-۱۸۶۴ (پژوهشی درباره امپریالیسم)، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات فرانکلین.
- کسروی، احمد. (۱۳۱۹). تاریخ مشروطه ایران، جلد ۲، تهران: امیرکبیر.
- گیلک، محمدعلی. (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب جنگل (به روایت شاهدان عینی)، رشت: نشر گیلکان.
- مکی، حسین. (۱۳۵۸). تاریخ بیست ساله ایران، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.
- منشورگرگانی، محمدعلی. (۱۳۶۸). رقابت شوروی و انگلیس در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶، تهران: عطائی.
- الموتی، ضیاء الدین. (۱۳۷۰). فصولی از تاریخ مبارزات سیاسی و اجتماعی ایران جنبش‌های چپ، تهران: چاپخش.
- نوابی، عبدالحسین. (۱۳۷۵). ایران و جهان از مشروطیت تا پایان قاجار، تهران: هما.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۷۵). تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۵۰۰-۱۹۴۵)، تهران: امیرکبیر.
- یقیکیان، گریگور. (۱۳۶۳). شوروی و جنبش جنگلی، به کوشش برزویه دهگان، تهران: نوین.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.